

**ՅԱՐԱԿԱՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ՝ ՄԵԼԻՔԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ՎԵՐԱՑՄԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԴՐԱ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՆ ՈՒ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ**

Վ.Ռ. Բալայան

Չնայած Բուրակչայի պայմանագրից հետո Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև ռազմական գործողությունները շարունակում էին, այնուամենայնիվ, պարզ էր հակամարտության ելքը: Արցախի մելիքները, ոգևորված ռուսական զենքի հաղթանակներով և, հաշվի առնելով արցախահայ պետականության վերականգնման վերաբերյալ ցարական կառավարության՝ նախկինում տված խոստումներն ու հավաստիացումները, 1806թ. մշակում են Արցախի ինքնավարության ծրագիր և, արքունիք հանձնելու համար, ներկայացնում Մինաս Լազարևին:

Մելիքներն առաջարկում են Ղարաբաղում վերացնել խանական իշխանությունը՝ վերականգնելով մելիքների իրավունքները: Նպատակահարմար էր գտնվում Նոր Նախիջևանի հայությանը վերապահված արտոնությունները տրամադրել նաև արցախահայությանը: Մելիքներն անհրաժեշտ են համարում Ղարաբաղի լեռնային մասը ինքնավար կարգավիճակով «Արցախի օկրուգ» անունով դնել Ռուսաստանի գերիշխանության տակ: Այստեղ պետք է գործեր հայ հանրությանը բնորոշ կառավարման ու դատական համակարգեր, որոնք օրենքի ձևով ամրագրված կլինեն «Հայկական դատաստանագրքում»: Երկրի կառավարման ոլորտում լայն կիրարկություն պիտի ստանար հայոց լեզուն: Որպես հպատակության նշան՝ մելիքները պարտավորվում են ցարին հարկի ձևով վճարել 4.000 չետվերտ ցորեն և 4.000 ոսկի: Նախատեսվում էր, բնակչության աճին զուգահեռ, շատացնել հարկերի քանակը: Մելիքները գրում են. «...մեզ շնորհվի, ինչպես այդ խոստացված է եղել վաղ ժամանակներից, նույն ամենաողորմած արտոնությունը..., որպեսզի մեր իրավունքը և դատավարությունը հիմնված լինեն մեր նախնիների սովորույթի եւ ավանդությունների վրա...: Եվ եթե մեզ արված կլինի այսպիսի արտոնություն..., այն ժամանակ կտեսնեք, թե ինչի ենք ընդունակ մենք...»¹(35, էջ 40-41):

Այս ծրագրային դրույթների տակ ստորագրել են Վարանդայի տեր մելիք Ջումշուղ Մելիք-Շահնազարյանը, Գյուլիստանի տեր մելիք Բադրը և մելիք Աբով Մելիք-Բեգլարյանը, Մելիք-Հովհաննիսյանները, Ջրաբերդի տեր մելիք Հաթամ Մելիք-Մեծլումյանը, Խաչենի տեր մելիք Ալահվերդի Մելիք-Միրզախանյանը և Դիզակի տեր մելիք Ղաիրաման Մելիք-Ավանյանը²(35, էջ 40-41):

Հայկական պետականության վերականգնման վերաբերյալ համապատասխան ծրագրեր է կազմել նաև Քրիստափոր Լազարյանը: 1827-28թթ. Ք.Լազարյանը ցարական արքունիք ներկայացրեց «Հայերի մասին», «Հատուկ իշխանական կալվածքի մասին», «Վրաստանի և հարակից մարզերի վերաբերյալ մի քանի մոտեցումների շուրջ», «Վրաստանի վերաբերյալ եղած մոտեցումների շուրջ լրացումների մասին» վերտառությամբ ծրագրեր, որտեղ հեղինակն անդրադարձել էր ցարական Ռուսաստանի հովանու ներքո հայկական թագավորություն կամ

իշխանություն ստեղծելու, զինված ուժերի, մելիքների և հոգևորականության կարգավիճակի, Էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի, ասիական տարբեր երկրներից հայերին Արևելյան Հայաստան հավաքագրելու և նամանատիպ այլ հարցերի³(41, էջ 34-36):

Այս, ինչպես նաև նախորդ ժամանակներում ժուսական արքունիքին ներկայացված հայկական պետականության վերականգնման ծրագրերն այդպես էլ մնացին թղթի վրա: Սակայն դա չխանգարեց Արցախի մելիքներին՝ շարունակել պայքարը հայրենի երկրամասն ազատագրելու համար: Աստանդական դարձած մելիքները նորից բռնեցին տունդարձի ճանապարհը՝ փորձելով հայրենի երկրամասում կյանքի կոչել իրենց վաղեմի ծրագրերը:

Նամանորինակ քայլ առաջինը ձեռնարկեց Վարանդայի Մելիք-Զումշուդ Շահնազարյանը: Նա դիմում է ժուսական իշխանություններին՝ խնդրելով թույլ տալ վերադառնալ հայրենի երկրամաս, որովհետև ինքը և իր հայրենակիցները չունեն հիմնական բնակության վայր⁴ (2, էջ 33): 1805թ. մելիք Զումշուդը Լոռիում գտնվող իր կալվածքները, և ունեցվածքը վաճառում է ժուս պաշտոնյա կոմս Մուսին-Պուշկինին և, իր համերկրացիների ու հարազատների հետ, վերադառնում Արցախ⁵(9, էջ 113): 1817թ. սեպտեմբերի 5-ին Վ.Մադաթովը Ա.Կուսուզովին ուղղված գեղուցագրում նշում է, որ Վարանդա է վերադարձել 187 ընտանիք⁶(29, էջ 726):

Մելիք Զումշուդ Շահնազարյանի օրինակը վարակիչ էր Արցախի մելիքական մյուս տների ներկայացուցիչների համար: 1812թ. Մելիք Բեգլարյաններն իրենց հպատակների հետ միասին Բոլնիսի և Բորչալուի գավառներից տեղափոխվեցին և հաստատվեցին հայրենի Գյուլիստանում:

Մինչև XIX դարի կեսերը Գյուլիստանի գավառի 18 գյուղեր Մելիք-Բեգլարյանների տիրապետության տակ էին գտնվում: Հայրենիք վերադառնալուց հետո այս տոհմը տրոհվեց երկու մասի. Մելիք Հովսեփի թոռները կրեցին Մելիք-Հովսեփյան ազգանունը, իսկ Մելիք-Բեգլարի ժառանգները դարձան Մելիք-Բեգլարյաններ⁷(18, էջ 100): Դրա մասին է վկայում նաև Ներսես Աշտարակեցին⁸(20, էջ 1):

Հայրենաշեն գործունեություն ծավալեց Հասան-Ջալալյան մեծանուն տոհմի՝ Կուսապատում հաստատված Աթաբեկյանների ճյուղը: Առանձնակի նշանդով էր գործում 1814թ. մելիքական տիտղոս ստացած Վանի Աթաբեկյանը: Նա իր գերդաստանով Շաքիից տեղափոխվեց և, հաստատվելով հայրենի Կուսապատ գյուղում, կարճ ժամանակամիջոցում ավերված բնակավայրը շենացրեց:

Վանի Աթաբեկյանն իր հայրենակիցների հետ միասին վերաշինեց ու հիմնեց նոր գյուղեր՝ Մեծ Շենը, Մոխրաթաղը, Կարմիրավանը, Ծաղկաշենը, Ենգիջան, Մաղավուզը, Լյուլասազը, Գյուլաթաղ գյուղերը⁹(34, էջ 42-45):

Ցարական իշխանություններն այնքան էլ տրամադրված չէին՝ թույլ տալ Արցախի մելիքներին՝ վերադառնալու հայրենիք: Նրանք գիտակցում էին, որ հայրենի հողի վրա դարերի ընթացքում պետական կյանքով ապրած մելիքական տները հայահավաք ուժ կդառնան և, վաղ թե ուշ, նորից օրակարգում կհայտնվի հայոց պետականության վերականգնման հարցը: Պատահական չէ, որ ցարական իշխանություններն ամեն կերպ փորձում էին խոչնդոտել հայրենադարձությանը:

Հովակիմ Լազարյանը և Ալեքսանդր Խուդաբաշյանը ցարական իշխանությունների հարուցած դժվարությունները կանխելու նպատակով 1816թ. օգոստոսին դիմում են Երմուկովին «վասն խղճալի մնացորդաց մելիքաց Ղարաբաղու և Սդնախու, որք զամենայն ստացուածս իրենաց կորուսեալ՝ իբրև գտառապեալ մուրացկանս ի Տփղիս քաղաքի և այլ ուրեք աստանդական շրջեն առնելով ապրուստ իմն կամ զելս կեցութեան ...նորա ի դրանէ ողորմածագունեղ կայսերն հայցելոյ, զի բաւ է լինելոց նոցա, եթէ դարձուցնեն ողորմելեացն այնոցիկ, զոնէ մասն ինչ ի գեղօրէից նոցա և ի հողոց, որով կարասցեն ապրիլ և անցուցանել զկեանս իրենանց»¹⁰(19, թղթ. 155, վավ. 33):

Բազում արգելքներ հաղթահարելով, վերադառնալով հայրենիք՝ Արցախի մելիքները տեղում նոր դժվարությունների էին հանդիպում: Նրանց կալվածքներին տեր էին դարձել թուրք-թաթար խաներն ու բեկերը, կամ էլ նորաբույս հայ վաշխառուներն ու ցարական արքունիքին հավատարիմ ծառայող զինվորականները:

Այսպես, 1816 թվականից մինչև 1821 թվականն ընկած ժամանակահատվածը գեներալ Վ.Մադաթովին անցան նախկինում Մելիք-Շահնազարյաններին պատկանող 10-ից ավելի գյուղեր¹¹(37, էջ 84; 20, թ. 1-3): Ճիշտ է՝ Մելիք-Շահնազարյանները դատական հայցերի միջոցով փորձում էին նու վերադարձնել կորցրածը, բայց՝ ապարդյուն: Այդ տոհմի ներկայացուցիչներն ստիպված հետագայում զինվորական ծառայության մտան:

Հայրենի երկրամասում տեղի ունեցող նոր զարգացումներից անմասն չմնացին նաև Գանձասարի Հասան-Ջալալյան կաթողիկոսները: Դեռևս 1786թ., Շուշիի բանտում, Իբրահիմ խանի հրամանով, սպանվում է արցախահայության ազատագրական պայքարի անխոնջ առաջնորդներից մեկը՝ Աղվանից կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանը:

Առանձնակի ատելություն ունենալով Հասան-Ջալալյան տոհմի նկատմամբ՝ Իբրահիմ խանն անգամ համաձայն էր Գանձակի խանի հովանու տակ գտնվող Գանձասարի հակաթոռ ճանաչված Տեր Իսրայելին հռչակել Աղվանից կաթողիկոս¹²(4, էջ 182-183): Իսկ Ամենայն Հայոց Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսը 1787թ. կոնդակով արդեն հաստատել էր Իսրայելին՝ որպես Աղվանից կաթողիկոս¹³(21, թղթ. 241, վավ. 205թ, թ. 14-16):

Նման պայմաններում կաթողիկոսական աթոռի օրինական տիրոջ՝ Հովհաննես Հասան-Ջալալյանի նկատմամբ՝ Սարգիս Հասան-Ջալալյանի համար անտանելի կացություն է ստեղծվում, և նա ստիպված հաստատվում է Գանձակում: Նա այստեղ մեծ աջակցություն էր ստանում Ջալալ խանի ու այնտեղ ապաստանած մեկիք Մեծյումի կողմից, որոնց կողմից էլ «ձեռնադրեցաւ կաթողիկոս ի Գանձակ՝ ի յԷլիսավեհտապօլ ի թուին ՌՄՆԳ (1794թ.)»¹⁴(24, էջ 348-349):

1795-96թթ., պարսից Աղա-Մահմադ շահի ավերիչ ու մահապփրօտ արշավանքների ժամանակ, Սարգիս Հասան-Ջալալյանն ստիպված էր հեռանալ Վրաստան, իսկ 1798թ. Ամենայն Հայոց Ղուկաս կաթողիկոսի կողմից նշանակվեց Հաղպատի վանքի ու Վրաստանի թեմի առաջնորդ: 1805թ. Սարգիս Հասան-Ջալալյանը վերադարձավ Գանձասար¹⁵(8, էջ 251) և սկսեց շենացնել հայրենի տունը:

Եփրեմ Ջորագեղցի Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հատուկ շրջաբերական կոնդակով 1815թ. Աղվանից կաթողիկոսությունը վերացվում է, և նախկինում Գանձասարի կաթողիկոսության մեջ ընդգրկված թեմերը միավորվում են՝ կազմելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության նիսակայության տակ գտնվող մետրոպոլիտություն: Սարգիս Հասան-Ջալալյանին շնորհվեց մետրոպոլիտի աստիճան: Նա միաժամանակ նշանակվեց թեմի առաջնորդ: Այսպես, 1815-28թթ. Արցախի հոգևոր թեմն առաջնորդեց Սարգիս Ջալալյանցը¹⁶(22, էջ 20). «...ձեռնատուրթեան աշխարհական իշխանութեան օրինաբանեալ Տէրութեանն Ռուսաց վեր առաւ պատիւ և կոչումն կաթողիկոսական, և տուաւ միևնոյն անձին փոխան այնր կոչման պատիւն մետրապօլիտութեան յԱրքեպիսկոպոսական պաշտաման»¹⁷(24, էջ 349):

Առանձնապես տպավորիչ էր Սարգիս Հասան-Ջալալյանի փոխանորդ, նրա ներքորդի Բաղդասար Հասան-Ջալալյանի հայրենաշեն գործունեությունը: 1830թ. Գանձասարի մետրոպոլիտ դառնալուց հետո, նա, քրդական ցեղախմբերի և թուրք բեկերի գերիշխանության տակ գտնվող հայրենի տարածքները, ըստ էության, խաղաղ ճանապարհով վերադարձնելու մի աննախադեպ և աննահանջ գործ ձեռնարկեց:

Բաղդասար մետրոպոլիտը «չը խնայելով ոչ մի ջանք եւ նիւթական գոհաբերութիւն, Մեհտի Ղուլի խանի աղջկանից և ուրիշ բեգերից խլում է իր իշխանական կալածները, որ ընդհանուր առմամբ Դուտխու Բնալբաջար է կոչվում...»¹⁸(27, էջ 90): Ձանազան ցեղերի և, հատկապես, քուրդների քողմից բռնագավթած հողերի քանակը կազմում էր 196438 դնայատին, որը վերադարձվեց Դադի վանքին¹⁹(23, էջ 1):

Այդ կալվածքների հարստության, նրա ունեցած չափերի և վիճակի վերաբերյալ հանգամանակից գրել է Րաֆֆին «Լոթա վանքի կալվածքները, այդ միլիոնների արծեք ունեցող ազգային մեծ հարստությունը, կարելի է մի ամբողջ գավառ համարել: Նրանց մեջ, բացի հրաշալի, կուսական անտառներից, բացի ընդարձակ արոտատեղիներից և լեռներից, բացի լայնատարած և արգավանդ վարելահողերից, զետեղված էին թվով մինչև 100 գյուղեր: Նրանց լեռների բարձրավանդակների վրա և հովիտներում թափառում էին թվով մինչև 20 զանազան խաշնարած ցեղեր...»²⁰(28, էջ 572):

Բաղդասար մետրոպոլիտի համառ պայքարի շնորհիվ Գանձասարին, Խաթրավանքին, Սուրբ Հակոբա վանքին, Հուրեկին, Ամարասին վերադարձվել էին նրանցից բռնագրավված կալվածքներն ու մյուս սեփականությունները:

Բաղդասար Հասան-Ջալալյանը միաժամանակ ցարական իշխանությունների առաջ պաշտպանում էր թուրք բեկերի կողմից ոտնահարվող իր հայրենակիցների տարրական իրավունքները:

Ժամանակակիցը գրել է. «... Նա մի ստեղծագործող ոյժ էլ էր, որ ուղղություն էր տալիս, որին նայում էին պատկառանքով: Անդամալոյծ առաջնորդը հարկաւոր դէպքերում

այցելություններ էր անում իր ժողովրդի անդամներին, երբ հարկաւոր էր ազդու միջամտութիւն գործել զանազան առիթներով»²¹(26, էջ 118):

Բաղդասար Հասան-Ջալալյանցի մահվանից շուրջ 10 տարի անց՝ 1864թ., Ամենայն Հայոց Մատթեոս կաթողիկոսի կոնդակով, Արցախի թեմի առաջնորդ էր կարգվել Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցը²²(26, էջ 283-285): Լինելով կիրթ ու գրասեր հոգևորական՝ նա կարևոր դերակատարություն ունեցավ վանական համալիրներին և եկեղեցիներին կից կրթական հաստատությունների աշխատանքների աշխուժացման գործում: 1867-70թթ., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրահանգով ու հանձնարարությամբ, նա գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում, այնուհետև մի առ ժամանակ ապրում էր Թիֆլիսում:

Արցախահայությունը, կարևորելով հոգևոր հովվի դերակատարությունը հայրենիքի շենացման գործում, Սարգիս Ջալալյանցին Շուշի վերադարձնելու նպատակով համախոսական նամակով դիմում է կաթողիկոսին, որտեղ ասված էր. «...որդիական սիրոյ համբուրիս համբուրելով զՀայրական սուրբ գարշապար գթած և խնամառատ Հայրութեանդ, ամենախոնարհաբար խնդրեմք չգրկել զմեզ ի մարդասիրական և յԱզգասիրական խնամառատ գթոյն վիճակաւոր Հօր, որպէս վայելեալ եմք մինչև ցարդ զազգասիրական աշխատանս նորա ի վաղուց անտի...»²³(26, էջ 283-285):

Կաթողիկոսը, հաշվի առնելով ժողովրդի խնդրանքը, Սարգիս Ջալալյանցին վերադարձրեց Շուշի: Այստեղ նա ձեռնամուխ եղավ կրթական կյանքի բարեկարգմանը, կանոնակարգեց աշակերտների ընդունելության հարցը, նոր ծրագրեր մշակվեցին: 1868թ. հուլիսին թեմներին հանձնարարեց գյուղերում բացել դպրոցներ: «Գյուղերից եկեղեցիքը եթե ունին սեփական դրամ, ... նորա դրամագլխեն միայն մի մասը ծախ անեն, գյուղական ազգային մանկուհիք բոլորովին տգիտութեան մեջ չթողնելով»²⁴(1, էջ 35):

Սարգիս Ջալալյանցը ձեռնամուխ եղավ ծխական դպրոցների ավելացման գործին: Զգալի տեղաշարժեր կատարվեցին թեմական դպրոցի աշխատանքներում: 1871թ. Սիմոն քահանա Տեր-Իսրայելյանը գրել է. «Թեմական դպրոցն իր առաջխաղությամբ մի ուրախ առիթ և գրեթե իր առաջին շրջաններից տարբեր և յառաջադեմ շրջան և ուղղութիւն ստացավ»²⁵(1, էջ 54):

Սարգիս Ջալալյանցի հրահանգով թեմական դպրոցում սկսեցին դասավանդել հայոց պատմություն, հայոց լեզու: Դպրոցն ուներ երեք շենք, որից երկուսը Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանցի էր մնացել, իսկ երրորդը կառուցել էր Սարգիս Ջալալյանցը և նվիրել ուսումնարանին²⁶(6, էջ 86): Նրա նախնական գործունեության շնորհիվ, 1875թ. սվյալներով, Արցախի թեմում գործում էր 42 դպրոց, որտեղ աշխատում էին 51 ուսուցիչներ և սովորում՝ 1.217 աշակերտ²⁷(13, ֆ. 56, ց. 3, գ. 173, գ. 43, գ. 140, գ. 182, գ. 52, գ. 50, գ. 280):

Հասարակական կյանքի բարեկարգման ու կենցաղում տիրող հոռի բարքերի վերացմանն էր ուղղված արքեպիսկոպոսի կողմից 1872թ. հրատարակված «Բարեկարգութիւնք, տնօրինեալք ի վիճակաւոր առաջնորդէն հայոց թեմին Ղարաբաղու ի Սարգիս արքեպիսկոպոսէն Հասան-Ջալալեանց յաղագս կարգի կատարման ինչ-ինչ հոգևոր ծիսից հայոց ժողովրդականաց ի նմին վիճակի», որով վերացվում էին նշանադրության, պսակի և հուղարկավորման ծեսերի հետ կապված զանազան շռայլ սովորությունները, այդ թվում անհարկի «կերուխումները» և հաստատվում են շատ պարզ, ժողովրդի համար մատչելի ու վայելուչ կանոններ²⁸(10, էջ 374):

Այդ ամենից բացի նա նաև իր ժողովրդի կենսագիրն էր: Ս.Հասան-Ջալալյանը հեղինակել է «Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան» նշանավոր աշխատությունը: Եթե Հասան-Ջալալյան տոհմի հոգևորական ներկայացուցիչներին ցարական իշխանություններն ինչ-որ չափով հնարավորություն ընձեռեցին զբաղվելու հայրենաշեն գործունեությամբ, ապա նույնը չի կարելի ասել այդ գերդաստանի իշխանական թևի մասին: Ցարական արքունիքը նրանց ունեզրկեց և լիովին դուրս մղեց քաղաքական ասպարեզից: Դեռևս 1897-98թթ. Խաչենի հայերի մի մասը հաստատվում է Բոլնիսում: Դարերից եկած սովորության համաձայն՝ նոր բնակավայրում իրենց ներքին կյանքը կարգավորելու նպատակով նրանք մեկիք են ընտրում:

Բոլնիսի Խաչենում մեկիք է ընտրվում Հասան-Ջալալյան տոհմի ավագ ներկայացուցիչ Ալլահվերդին: «Խաչենցիք... յայնժամ ցան և ցիր էին Վրացստանումս այլև այլ տեղերումս. յնտոյ հաւաքվել են մինչև 80 տունն նոքա, յայնժամ Սարգիս արքիեւրն կոչնաց գնոսա առ ինքն և ասաց նոցա, թէ որովհետև ի մէջ նոցա սովորութիւն կայ մէկիքի ընտրելոյ, վասն այսորիկ շարժեր գնոսա ի կիրս, որ ընտրեսցնեն յիշեալ հայքն զեղբայրն նորա զԱլլահվերդը...»²⁹(16, գ. 1, գ. 2):

1805թ. մեկիք Ջուլշուդ Մելիք-Շահնազարյանի վերադարձն Արցախ վարակիչ էր մյուս մեկիքների, այդ թվում՝ մեկիք Ալլահվերդու համար: Հայրենիք վերադառնալու նրա ցանկությունը դժկամությամբ ընդունվեց իշխանությունների կողմից: 1822թ. նոյեմբերի 22-ին Վրաստանի

նախկին դատական մարմինների կողմից որոշվել էր մելիք Ալլահվերդի Հասան-Ջալալյանին հայտարարել անվատահեղի անձ՝ խլելով ունեցվածքը, իսկ Բոլնիսի խաչենը դարձնել պետական գյուղ: Այս որոշումը 1827թ. մարտի 12-ին հաստատվել էր Սենատի թիվ 1.387 հրամանով³⁰(39, թ. 8):

Ամեն ինչից զրկված՝ վշտահար մելիք Ալլահվերդին 1827թ. վերադարձավ հայրենիք և նույն թվականին էլ կնքեց իր մահկանացուն:

Մելիք Ալլահվերդու եղբայրը՝ Ռուստամ բեկը, նույնպես ունեզրկվեց: Նա ուներ միայն մեկ ծառա և շարունակում էր ապրել Բոլնիսի խաչենում³¹(39, թ. 8): Հայրենիքում հաստատված և նյութական հնարավորություններից զրկված մելիք Ալլահվերդու զավակները էական դերակատարություն չունեցան 19-րդ դարի Արցախի պատմության մեջ:

Արցախում տիրող քաղաքական կացությանն անդրադարձել է նաև ժամանակաշրջանի մամուլը: «Բացի բուն Հայաստանից Հայք գտանում են այժմ բաւական շատ թոռով եւ Ղարաբաղի գավառում, - գրել է «Կռունկ հայոց աշխարհի» թերթը,- Հովիտներից նոքա փոքր առ փոքր մղունցան լեռներում. այնտեղ նոքա կառավարում էին 5 ժառանգական մելիքների ձեռքով, որք պարսկաց իշխանութեան տակ էին, բայց թուրքաց իշխաններու զօրութիւնը եւ գերագանցութիւնը Ղարաբաղում՝ արտաքսեցին նոցա այնտեղից տասն և ութերորդ դարում, իսկ նրբոր Ռուսաստանը տիրեց Ղարաբաղին, նոքա կրկին վերադարձան»³²(12, էջ 107):

Մելիքական տների ներկայացուցիչները, վերադառնալով հայրենիք, փորձում էին ոչ միայն նոր շունչ հաղորդել քանդված օջախներին, այլև ժուսական օժանդակությամբ վերակերտել ազգային պետականությունը: Սակայն շուտով նրանց համար պարզ դարձավ, որ այդ ամենը խաբկանք է, և ցարական իշխանությունը մտադիր չէ կատարել իր խոստումները:

Մելիքներ Ջումշուդը և Աբովը, հուսախաբված և հիասթափված, 1807թ. դեկտեմբերի 14-ին Մինաս Լազարյանին գրել են. «...մենք մինչև ցյեռին կաթիլ արեանն ոչ խնայեմք զանձինս մեր վասն հայրենացն Ռուսաստանու և ծարաւի գոլով մշտապէս փափագիմք, որ հաւատարմութիւն մեր յայտնի լիցի առաջի ամենաողորմ աթոռոյ ն.կ.մ., զ՞ինչ օգուտ, որ ընդ գրումանաւ լինի ծածկեալ»³³(7, էջ 258):

Հայ հասարակական և քաղաքական շրջանակները, թերևս ուշացած, հասկացան Արցախի մելիքներին և նրանց հպատակներին Վրաստան և այլ շրջաններ տեղափոխելու ցարական քաղաքականության նպատակն ու էությունը:

Կտրվելով հայրենիքից, զրկվելով նյութական հնարավորություններից և զինական ուժից՝ Արցախի մելիքները դադարեցին քաղաքական գործոն լինելու հանգամանքից: Ցարական իշխանությունները ժամանակին, մինչև վերջ օգտագործելով մելիքներին, այլևս հաշվի չէին նստում նրանց հետ: Նույնիսկ հայ որոշ գործիչներ հորդորում էին մելիքներին՝ վերստեղծել իրենց զինական ուժն ու վաղեմի փառքը և ընթացք շտկել իրավիճակը³⁴(7, էջ 258): Բայց դրանք ժամանակավրեպ և ապարդյուն քայլեր էին:

19-րդ դարի կեսերից սկսած Մելիք-Բեգլարյանների և Մելիք-Հովսեփյանների մի մասը, անհեռանկար համարելով արցախահայ պետականության վերականգնման հնարավորությունը, վաճառում են հայրենի կալվածքները և հեռանում Անդրկովկասի և Ռուսաստանի առևտրաշահ քաղաքները: Տնտեսական բարեփոխումների և շուկայական հարաբերությունների խորացման պայմաններում 1870-ական թվականներից այս գործընթացն առավել մեծ ծավալներ ստացավ: Նշված ժամանակահատվածում Հասան-Ջալալյանների և Մելիք-Իսրայելյանների ժառանգները նույնպես հայտնվեցին աշխարհի տարբեր ծայրերում, իսկ հայրենիքում մնացածներն անց էին կացնում իրենց խճուկ կյանքը:

Հայկունին, 1885թ. հունիսի 7-ից մինչև օգոստոսի վերջը, ճամփորդելով Արցախի Ջրաբերդ, Սաչեն, Վարանդա և Դիզակ գավառներում, Մելիք-Ալլահվերդյանների պալատը տեսնելու նպատակով լինում է Գյուլաթաղ գյուղում: Նա գրել է, որ այդ ապարանքում ապրում էր Մելիք-Ալլահվերդյանի ընտանիքը: Նա 12 թուրքի աշխատավարձով աշխատում էր Վիլմանի դարաբաղյան ազնվացեղ ձիերի բուժման գործարանում: Միջաբեկ Մելիք-Ալլահվերդյանցի կենցաղը չէր տարբերվում համագյուղացիների նիստուկացից³⁵(14, էջ 77-78):

Առավել տխուր վախճան ունեցավ Դիզակի Մելիք-Եզանյան-Ավանյանների հայտնի տոհմը: 18-րդ դարի վերջերին, Արցախում բռնկված սովի և մահտարածամի պայմաններում, Արցախի մելիքական տների մյուս ներկայացուցիչների հետ միասին մելիք Ղահրամանը նույնպես հաստատվում է Վրաստանում: Իսկ հայրենիքում մնացած Մելիք-Եզանյանների շառավիղներից մելիք Վահանին և մելիք Ասլանին Իբրահիմ խանը կրոնափոխ է անում: Նրանց են անցնում այդ

գերդաստանի կալվածքներն ու ողջ ունեցվածքը: Յավալիորեն՝ թուրքերը ոչ միայն բռնագավթեցին նշանավոր այդ տոհմի նյութական արժեքները, այլ նաև, որ ամենակարևորն էր, տիրացան դարերի հոլովությամբ մաքրագործված հայ ազնվականական գերդաստանի գենոֆոնդին: Այդ ամենը նրանք նպատակային օգտագործեցին՝ իրենց երկրի պետական կյանքն կարգավորելու, հասարակական-քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքը աշխուժացնելու:

Մելիք-Եզանյանների տոհմից սերված Մելիք-Ասլանովների ներկայացուցիչներն Ադրբեջանի 1918-20թթ. հանրապետության հիմնադիրների շարքում էին՝ դառնալով կառավարության և խորհրդարանի անդամներ:

Խորհրդային տարիներին Մելիք-Ասլանյանները և Մելիք-Եզանյանները կարևոր դերակատարություն ունեին Ադրբեջանի պետական կյանքում: Միաժամանակ նրանք հայտնի էին որպես նշանավոր բժիշկներ և մշակույթի ասպարեզի ներկայացուցիչներ:

Ցարական կառավարությունն Անդրկովկասում իր դիրքերն ամրապնդելու նպատակով տեղացի իշխաններին զրկում էր պետական պաշտոններ վարելու իրավունքից՝ դրանք վերապահելով ռուս չինովնիկներին:

1840թ. ապրիլի 10-ին ցարը վավերացրեց մի օրենք, ըստ որի՝ տեղական «բարձր դասը»՝ աղաները, բեկերն ու մելիքները դուրս էին մղվում վարչական գործունեության ասպարեզից՝ իբրև ցարիզմի քաղաքական նոր խնդիրներին բոլորովին անհամապատասխան և ավելորդ մի տարր³⁶(15, էջ 208):

Դեռ ավելին, ցարական արքունիքը հավասար կարգավիճակ սահմանեց մելիքական գերդաստանների ավագ և կրտսեր անդամների միջև: Շուկայական տնտեսության պայմաններում նախկինում գոյություն ունեցած անտրոհելի կալվածքներն արագաթափ հավասարաչափ բաժանվեցին մելիքական տան բոլոր անդամների միջև: «Բաժանիր, որ տիրես» հայտնի բանաձևն իր ավերիչ և սև գործը կատարեց:

Մելիքական տոհմերի ավագ անդամները ոչ միայն տնտեսապես թուլացան, այլև իրենց հպատակության տակ գտնվող գավառներում կորցրին քաղաքական ազդեցությունը: Մի հարվածով ոչնչացվեցին դարերի ընթացքում կարծրացած բարոյական նորմերը: Ավագի խոսքը կրտսերի համար դատարկ հնչելություն ստացավ: Մելիքական տներում ներքին համերաշխությունը խաթարվեց: Ցարական կառավարությունը հայ մելիքներին, զրկելով սեփական տիրույթներից և իրավունքներից, ճարպկորեն օգտագործեց այդ դասի ժառանգած ձգտումը դեպի ռազմավարական գործը և, հովանավորելով նրա փառասիրությունը, սերունդ առ սերունդ նրանց ներքաշեց իր գործերի շարքերը, բայց զգալիորեն ավելի քիչ՝ կառավարման ոլորտի մեջ: Ազնվականական ռազմական ուսումնարանների և կադետական կորպուսի դռները լայնորեն բացված էին մելիքական ընտանիքների երեխաների առջև, որոնք հաճախ այնտեղ էին ընկնում դեռատի տարիքում, այնուհետև, ծառայելով, հասնում բանակի ամենաբարձր աստիճանների՝ մեծ մասամբ Անդրկովկասում տեղակայված գործերում, ուր նրանց անհրաժեշտ էր գտնում ուղարկել ցարական իշխանությունը: Մելիքական գերդաստանի ավագ անդամներն էլ, որոնք պետությունից որոշակի թոշակ էին ստանում, գերադասում էին իրենց խղճուկ կյանքի վերջին օրերն անցկացնել հայրենի ծվատված կալվածքներում³⁷(11, էջ 46):

Հայ մելիքներն այնքան արհամարված ու անտեսված էին, որ նույնիսկ 1830թ. ապրիլի 24-ին Պասկևիչի զեկույցի մեջ Ղարաբաղի պրովինցիայի ազգագրական և դասային պատկերը ներկայացնելիս՝ նրանց մասին ոչ մի տվյալ չի արձանագրվել³⁸(40, էջ 13):

1870-ական թվականներին, Անդրկովկասում անցկացված բարեփոխումների և շուկայական հարաբերությունների խորացման պայմաններում, մելիքների կալվածք-ների տրոհման և նրանց ունեզրկման գործընթացը նոր թափ ստացավ: Շուկայական տնտեսության օրենքներին անձանոթ և պահպանողական կենսակերպով ապրող մելիքներն ի վիճակի չէին մրցակցել խաղի նոր կանոններին վարժված առևտրավաշխատական դասի հետ: Նրանք ստիպված ունեցվածքի և հողերի մի մասը վաճառելով՝ փորձում էին իրենց դրսևորել քաղաքային կյանքի այլ ասպարեզներում:

Նման պայմաններում թաթար խաներն ու բեկերը, զարստողի տաբեր ճանապարհներով, կաշառքներով և շողորթությամբ, սիրաշահելով ռուս աստիճանավորներին, տեր էին դառնում հայկական գյուղերին և մելիքների նախկին տիրույթներին:

Այսպես, 20-րդ դարի սկզբներին Խաչենի գավառի 35 գյուղերից 19-ը պատկանում էր թաթար բեկներին: Եթե ամեն մի հայ մելիք լավագույն դեպքում երկու կամ երեք գյուղերից էր

եկամուտ ստանում, ապա թաթար Ջաֆար աղա Զիվանշիրը՝ 23 գյուղերից³⁹(33, էջ 9): Հայ գյուղացիությունն անխնա շահագործվում էր թաթար աղաների, բեկերի և ռուս չինովնիկների կողմից:

Դրա մասին են վկայում Դիզակի Բանագուր գյուղի բնակիչների՝ 1849թ. բազմիցս գրած բողոք-խնդրագրերը՝ ուղղված Կովկասի փոխարքային և Ներսես կաթողիկոսին: «Ղարաբաղի գնդապետ (պոլկովնիկ) Ջաֆար Կուլի խանը, որի իշխանության ներքո ենք գտնվում որպես ռահաթներ, - գրում են Բանագուրի գյուղացիները, - տանջում է մեզ եւ պատճառում անպատմելի նեղություններ, պատիժներով ու տուգանքներով, մինչև անգամ ամենայն կենցաղավարությունից այժմ էլ զրկված, մատնվել ենք սովի, ...մեր քահանա տէր Մինասի փիլոնը զգել տվեց շան վրա և ստիպեց ժողովրդին երկրպագելով գնալ նրա հետևից, հայտարարելով՝ թե այդ լինի ձեզ սուրբ և քահանա, որի պատճառով հիշյալ քահանան «ենդարտեց» և մահացավ: Քանի մարդ մեզանից ծնծից մահացել է: Նեղվելով, մեր գյուղի բնակիչները ցրվեցին այլևայլ տեղեր, ջանալով ազատվել նրա գերությունից...: Հուսալքված բնակչությունը անգամ նրանի են տալիս Իբրահիմ խանի ժամանակներին»⁴⁰(32, էջ 204-205, 208):

Բանագուրի, Տողի և շրջակա մյուս հայկական գյուղերի բնակիչների և Ներսես կաթողիկոսի բողոքների հիման վրա, Շամալսիի նահանգապետ բարոն Ալեքսանդր Վրանգելի հրամանով, ստեղծվում է հանձնաժողով: Սակայն հանձնաժողովի ներկայացրած նյութերի հիման վրա նահանգապետը մեղադրեց ոչ թե դաժան կալվածատիրոջը, այլ հայ գյուղացիներին և հոգևորականներին, որոնք իբր, չեն ենթարկվել Ջաֆար Կուլի աղայի օրինական պահանջներին⁴¹(21, թղթ. 145, վավ. 216):

Իշխանությունները երեք գյուղացու հանձնել են զինվորական դատարան՝ իբրև համագյուղացիներին կալվածատիրոջ դեմ գրգռողների⁴²(15, էջ 240):

Ղարաբաղի հայերի ծանր վիճակի մասին ներկայացված է արքեպիսկոպոս Սարգիս Ջալալյանցի՝ 1849թ. հունիսի 2-ին Ներսես կաթողիկոսին հասցեագրված նամակում: Արքեպիսկոպոսը գրել է. «Մեհտի Ղուլին այս երկրամասում, ստանալով Ռուսաստանի աջակցությունը, բոլոր հայերին մահմեդականների ստրուկն է դարձրել»⁴³(21, թղթ. 145, վավ. 212):

Իրենց չարագործություններով Ղարաբաղի հայ բնակչության համար կատարյալ պատուհաս էին դարձել Մեհտի Ղուլիի քույր Գոհեր աղան, Խանլար աղան և ուրիշներ⁴⁴(30, թղթ. 411, էջ 461):

1837թ., երբ Նիկոլայ Առաջինն այցելեց Հայաստան, Ղազալսի հայ գյուղացիները, օգտվելով առիթից, ցարին խնդրեցին իրենց ազատել թաթար աղաների բռնաճշմունքներից⁴⁵(38, թ. 6):

Իրենց դաժանությամբ և անմարդկային վերաբերմունքով թաթար բեկերին չէին զիջում ռուս չինովնիկներն ու պաշտոնյաները: Գրավյալ նոր տարածքների ազգաբնակչությունը հալածվում էր ծանր հարկերի, տուրքերի և պարհակների տակ:

Միայն 1841-46թթ. Շուշի քաղաքից հավաքագրվել է 12.422 ռուբլի 36 կոպեկ ակցիզային հարկ: Այդ նույն ժամանակահատվածում քաղաքի համար ծախսվել է ընդամենը 2.106 ռուբլի 15 կոպեկ⁴⁶(38, թ. 2-3):

Անգամ Գանձասարի վանքը հարկ ու տուրքերով ծանրաբեռնվեց: 1849թ. ապրիլի 23-ին Բաղդասար մետրոպոլիտը դիմում է Կովկասի փոխարքա Վորոնցովին՝ խնդրելով Գանձասարի վանքն ազատել չափազանց մեծ հարկերից: Նա փոխարքային տեղեկացնում է, որ պարսից տիրակալների ժամանակ վանքն ուներ բազմաթիվ արտոնություններ, որը ծաղկում ու բարգավաճում էր, միաժամանակ ընդգծում ռուսական իշխանությունների անհարգալից վերաբերմունքի մասին, որի պատճառով վանական տնտեսությունը կանգնել էր կործանման եզրին⁴⁷(32, էջ 205-206):

Շուրջ 15 տարի Բաղդասար մետրոպոլիտը պայքարեց մաքսատուն դարձրած Ամարասի վանքի իրավունքները վերականգնելու համար: Իշխանությունների հետ երկարատև քաջքշուկներից հետո 1849թ. Բաղդասար մետրոպոլիտը վերջնական շահում է դատը. մաքսատունը տեղափոխվում է Կարիազինո, իսկ վանքը դրվում է Արցախի թեմի իրավասության տակ⁴⁸(10, էջ 141):

XIX դարի 80-ական թվականներից սկսած՝ կովկասահայության, այդ թվում՝ արցախահայության համար պարզ դարձավ, որ Ռուսաստանն ամենևին նպատակ չունի վերականգնելու հայկական պետականությունը:

Հայ հանրության մի հատվածի մոտ ձևավորվում է այն ճիշտ մտայնությունը, որ ազգային պետականությունն անհնարին է վերակերտել առանց ազատագրական պայքարի: Յարական ինքնակալությունն ամեն կերպ փորձում էր բարորի մեջ սպանել այդ գաղափարը:

1895թ. հունիսին Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Լոբանով-Ռոստովսկին Պետերբուրգում Անգլիայի դեսպանին խոստովանել է. «Ռուսաստանը չի ընդունում, որ Փոքր Ասիայում ստեղծուի մի շրջան, որ կարող է կորիզ դառնալ հայկական անկախ թագավորության»⁴⁹(3, էջ 222):

19-րդ դարի վերջերին Թուրքիայում Ռուսաստանի դեսպան Նելիդովը գտնում էր, որ ռուսահայերն ունեն անջատողական ձգտումներ և համաշխարհային հեղափոխության խմորիչ են⁵⁰(31, էջ 9-10; 25, էջ 17; 17, էջ 151-155):

Վ.Ի.Լենինն իր «Հեղափոխություն և հակահեղափոխություն» հոդվածում, որը տեղ գտավ միայն նրա ներքին առաջին հրատարակության մեջ, իրավացիորեն նշել է. «Յարական Ռուսաստանի վերաբերմունքը հայ ժողովրդի հանդեպ պայմանավորված էր նրանով, որ իշխանությունների աչքին հայերը դարձել էին հեղափոխության նույնպիսի խորհրդանիշ կոմկասում, ինչպիսին համարվում էին հրեաներն արևմտյան և հարավ-արևմտյան Ռուսաստանում»⁵¹(36, էջ 482-483):

Պատահական չէ, որ 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին ռուսական պաշտոնական մամուլը հայերին մեղադրում էր «սեպարատիզմի» անջատողականության մեջ, որի շնորհիվ տարածվում էր այն տպավորությունը, թե բոլոր հայերը վտանգավոր են ռուսական շահերի տեսակետից և, իբրև այդպիսիք, պետք է հալածվեն⁵²(5, էջ 197-198):

Չնայած քննարկվող ժամանակահատվածում Թուրքիան և Ռուսաստանն անհաշտ և ոխերիմ հակառակորդներ էին, այնուամենայնիվ, հայկական պետության լինելու և չլինելու հարցում համախորհուրդ և համակարծիք էին:

Թուրք պետական գործիչներից մեկը՝ Նազրմ բեյն ասել է. «...նթե նոյնիսկ մեր յօժար կամքով իշխանութիւն տանք հայերին՝ Ռուսաստանը մեզ պիտի չտայ, որ մի Հայաստան ստեղծենք իր սահմանի վրայ...»⁵³(3, էջ 225):

Այսպիսով ցարական կառավարության մեկիքական տների վերագման քաղաքականությունը կործանարար հետևանք ունեցավ: Արցախահայությունը ոչ միայն կորցրեց պետականության վերականգնման հնարավորությունը, այլև զրկվեց ուղղորդող ուժից:

Անվերադարձ ոչնչացվեցին պետական կյանքը սնուցող ինստիտուտները: Ասպարեզից հեռացան ներքին և ժողովրդի հոգևերով ապրող ազնվականության ներկայացուցիչները:

Գրականություն

1. «Այրարատ», թիվ 3, 1868:
2. Առաքելյան Գ., Գանձակ-Ելիզավետպոլի բնակչությունը XIX դարում, Երևան, 2003:
3. Ասատրյան Հ., Հատընտիր, Երևան, 2004:
4. Բալայան Մ., Հայ Աղվանից եկեղեցին (սկզբնավորումից մինչև մեր օրերը), Ստեփանակերտ, 2009:
5. Գիլիլանդանյան Ա., Կովկաս ներկիրը, ժողովուրդը, պատմությունը, մաս Ա, Փարիզ, 1943:
6. Գրիգորյան Հ., Հարությունյան Գ., Արցախի դպրոցը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2005:
7. Դիլոյան Վ., Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989:
8. Երիցյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը եւ Կովկասի Հայք XIX դարում, հ. Ա, Թիֆլիս, 1894:
9. Լալայան Ե., Երկեր, հ. 3, Երևան, 2004:
10. Լեո, Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Թեմական հոգևոր դպրոցի, Թիֆլիզ, 1914:
11. Լիսիցյան Ստ., Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (ազգագրական ակնարկ), «Հայ ազգագրական և բանասիրություն», հ. 12, Երևան, 1981:
12. «Կռունկ հայոց աշխարհի», թիվ Բ, 1862:
13. ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 3, գ. 173, գ. 43, գ. 140, գ. 182, գ. 52, գ. 50, գ. 280:
14. Հայկունի, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, 2010:

15. ՀԺՊ, հ. V, Երևան, 1974:
16. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի արխիվ, Լեռնի ֆոնդ, ց. 1, գ. 2:
17. Հովականյան Կ., Հայ ազգայնականությունը որպես հակազդեցություն ռուսական կայսերապաշտությանը և ազգայնականությանը, «Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի», թիվ 1, Երևան, 2009:
18. Մաղալյան Ա., Արցախի մեղիքությունները և մեղիքական տները XVII–XIX դդ., Երևան, 2007:
19. Մատենադարան, Ա.Երիցյանի արխիվ, թղթ. 155, վավ. 33:
20. Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 105, գ. 13, վավ. 192:
21. Մատենադարան, ֆ. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 145, վավ. 216:
22. Մկրտումյան Լ., Աղվանից (Գանձասարի) Կաթողիկոսությունը 17-19-րդ դարերում, թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2001:
23. «Մշակ», թիվ 94, 1888:
24. Շահխաթունեանց Յովհ., Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Վաղարշապատ, 1842:
25. Պզտիկեան Հ.Յարութիւն վրդ., Հայ ժողովրդի ազատագրութեան պայքարը (ԺԹ-Ի դդ.), Երևան, 2004:
26. Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան, գիրք Թ., Երևան, 2001:
27. «Տարագ», թիվ 7-8, 1913.
28. Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, 1987:
29. АКАК, т. IV, ч. I.
30. АКАК, т. VII.
31. Амфитеатров А., Армянский вопрос, „Пушкинская скоропечатная“, Пбг, 1906.
32. Документы и материалы по истории Армянского народа, социально-политическое и экономическое положение восточной Армении после просоединения к России (1830-1870), под ред. Н.Тавакаляна, Ереван, 1993.
33. Заварян С., Экономические условия Карабага и голод 1905-1907гг., С.Петербург, 1907.
34. Израелов Г., Село Касапет, Елизаветпольской губернии Джеванширского уезда, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып 13, Тифлис, 1892.
35. „Кавказская Старина“, Тифлис, 1872.
36. Ленин В. (Ульянов В.), Собр. соч., т. VI, М., 1924.
37. Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, Ереван, 1972.
38. РГИА, ф. 1268, оп. 3, д. 426.
39. РГИА, ф. 1268, оп. 3, д. 426.
40. РГИА, ф. 1377, оп. 1, д. 5.
41. Тунян В., А.С.Грибоедов и Армения, Ереван, 1995.

Политика царской России по ликвидации меликских родов Арцаха: цели и последствия.

В.Р.Балаян

Резюме

После присоединения Арцаха к России царское правительство вело политику по ликвидации меликских родов, которая имела губительное последствие для армян края.

Армяне Арцаха потеряли не только возможность восстановления государственности, но и лишились направляющей силы.

Безвозвратно были уничтожены последние осколки армянской государственности. Ушли с арены те представители дворянства, которые жили заботами страны и народа.

The Imperial Russia's Policy on the Elimination of Meliks' Clan of Artsakh:
Objectives and Consequences.

V. R.Balayan

After Artsakh had joined to Russia the imperial government pursued a policy to eliminate the clan of Meliks, which had disastrous consequences for the Armenians of the region.

Armenians of Artsakh lost not only the possibility of the restoration of Statehood but also the guiding power.

The last fragments of Armenian Statehood were irreversibly destroyed.

The representatives of the nobility who lived with the country's and the people's concerns left the arena.

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ АРЦАХСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

1(25) 2012

ՀՏԴ. 371.31:940.53(479.243)

Պատմության դասավանդման մեթոդիկա

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՄԵԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅԱՆ
ԴՐՎԱԳՆԵՐԸ (ԿՈՒՐՍԿԻ ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՈՒՄ ՕՐԻՆԱԿՈՎ) 9-րդ ԴԱՍԱՐԱՆՑԻՆԵՐԻ
ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ա.Ա.Կապան

Ավելի քան 67 տարի է անցել Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտից, սակայն այդ դաժան պատերազմի հետևանքները և արհավիրքները մարդկության հիշողությունից չի անհետանում: Չի մոռացվի այն, որովհետև այդ հրեշավոր պատերազմը խլեց միլիոնավոր մարդկանց կյանք և ամայացրեց ու ավերեց մի շարք երկրներ:

Պատմությունը հարուստ է բազմաթիվ ու բազմապիսի պատերազմներով, որոնցից յուրաքանչյուրն անկրկնելի է, ինքնատիպ թե իր յուրահատկությամբ, թե ծավալման ընթացքով ու մասշտաբներով, թե իր հետևանքներով: Այս առումով Հայրենական մեծ պատերազմը, որպես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի էական ու անբաժանելի բաղկացուցիչ մաս, իր նշանակությամբ ու հետևանքներով աննախադեպ երևույթ էր ժողովուրդների ու ազգերի բազմամյա տարեգրության մեջ:

Յուրաքանչյուր առարկա, հատկապես պատմությունը, աշակերտների հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու հնարավորություն է տալիս: Միանգամայն ակնհայտ է, որ այս խնդիրների իրականացման գործում կարևորագույն տեղ պետք է ունենա «Հայոց պատմության» դասընթացի ուսումնասիրությունը:

Հայրենական մեծ պատերազմի թեման 9-րդ դասարանում անցնելու ժամանակ ուսուցիչը պետք է աշակերտների մեջ սեր և նվիրվածություն արթնացնի հայրենիքի, իր ժողովրդի նկատմամբ:

Այդ առումով անչափ կարևոր է Հայրենական մեծ պատերազմում արցախահայության դրվագների ներկայացումը: Ուսուցիչը պետք է հանգամանորեն պատմի ֆաշիստական Գերմանիայի՝ ԽՍՀՄ վրա ուխտադրժորեն 1941թ. հունիսի 22-ին հարձակվելու հանգամանքները:

Հայրենիքի ազատության և անկախության համար ոտքի կանգնեց խորհրդային բազմամիլիոն ժողովուրդը: Աշակերտներին պետք է հիշեցնել, որ իրենց պապերից ու հարազատներից շատերը փառքով վերադարձան: Օրինակներ է բերվում այն սպաներին ու բանակայիններին, որոնք շքանշաններով ու մեդալներով վերադարձել են, իսկ շատերը հերոսաբար ընկել մարտերում:

Կուրսկի շրջանում տեղի ունեցած ճակատամարտը Հայրենական մեծ պատերազմի և ամբողջ երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի մեծագույն ճակատամարտերից մեկն է:

Կուրսկի աղեղում ծավալվեցին դաժան մարտեր, որտեղ խորհրդային ժողովուրդը, նրա զինված ուժերը հասան վիթխարի պատմական հաղթանակի: Այդ ճակատամարտը որոշեց երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հետագա ընթացքը ի օգուտ հակահիտլերյան կռալիցիայի:

Կուրսկի ճակատամարտում երկու կողմերից մասնակցել են չորս միլիոն մարդ, 69 հազար հրանոթ և ականանետ, ավելի քան 13 հազար տանկ և ինքնագնաց հրանոթ և մոտ 12 հազար